

Differentiëren is te leren!

Omgaan met verschillen in het voortgezet onderwijs

PRAKTISCHE HANDREIKING VOOR DOCENTEN

Meike Berben
Mirjam van Teeseling

CPS

Onderwijsontwikkeling en advies

Colofon

Ten behoeve van de leesbaarheid van dit boek is in veel gevallen bij de verwijzing naar personen gekozen voor het gebruik van 'hij'. Het spreekt vanzelf dat hier ook 'zij' gelezen kan worden.

© CPS Onderwijsontwikkeling en advies, maart 2014

Auteurs: Meike Berben, Mirjam van Teeseling
Omslagontwerp: Digitale Klerken, Utrecht
Vormgeving binnenwerk: Digitale Klerken, Utrecht

ISBN: 978-90-6508-657-0
CPS-bestelnummer: 32376

CPS Onderwijsontwikkeling en advies

Postbus 1592

3800 BN Amersfoort

T [033] 453 43 43

E cps@cps.nl

I www.cps.nl

Vragen over CPS-publicaties?

T [030] 24 170 24

E infodesk@cps.nl

I www.cps.nl/uitgeverij

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt in enige vorm, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

We hebben ons uiterste best gedaan om alle bronnen te achterhalen en juist te vermelden. Wanneer u denkt dat we hierin niet zorgvuldig genoeg zijn geweest, neemt u dan contact op met de uitgever.

Inhoudsopgave

Voorwoord	6
1 Wat is differentiëren?	9
1.1 Waarom dit boek?	9
1.2 Definitie: wat is differentiëren?	10
1.3 De winst van differentiëren	12
1.4 Samenvatting	14
1.5 Meer lezen	14
2 Differentiatie staat op de agenda: actuele beleidsontwikkelingen ...	15
2.1 De Inspectie van het Onderwijs	16
2.2 Ambities van het Ministerie van OCW en de VO-raad	19
2.3 Opbrengstgericht werken	20
2.4 Passend onderwijs	21
2.5 Samenvatting	22
2.6 Meer lezen	22
3 Voorwaarden om goed te differentiëren: de vaardigheden van docenten	23
3.1 De succesfactoren van onderwijs volgens John Hattie	23
3.2 Piramide van docentvaardigheden	24
3.2.1 De vijf rollen van de leraar	25
3.2.2 Passende werkvormen	26
3.2.3 Omgaan met verschillen	26
3.2.4 Zelfregulatie	27
3.3 Samenvatting	27
3.4 Meer lezen	28

4	Differentiëren: zo begint u	29
4.1	Stap 1 - verzamelen van gegevens	29
4.2	Stap 2 - analyseren	30
4.3	Stap 3 - clusteren van leerlingen	32
4.3.1	Groepsplan	33
4.4	Stap 4 - ontwerpen van aanbod	35
4.5	Stap 5 - organisatie van de differentiatie	36
4.6	Samenvatting	38
4.7	Meer lezen	39
5	Differentiëren in instructie	41
5.1	ADI: een effectieve lesstructuur	41
5.2	Differentiëren met IGDI	45
5.3	Differentiatie in de instructie in een combinatieklas	51
5.4	IGDI+: aandacht voor begaafde leerlingen	54
5.5	Samenvatting	56
5.6	Meer lezen	56
6	Differentiëren in leerstof	57
6.1	Uw doelen bepalen	57
6.2	De taxonomie van Bloom	58
6.3	Leerstofordening en het BHV-model	63
6.4	Samenvatting	66
6.5	Meer lezen	66
7	Differentiëren in leertijd	67
7.1	Tempodifferentiatie	68
7.2	Preteaching en differentiëren in huiswerk	70
7.3	'Flipping the classroom'	71
7.4	Remedial teaching	73
7.5	Samenvatting	73
7.6	Meer lezen	73
8	Differentiëren op grond van leervoorkeuren	75
8.1	Leervoorkeuren	75
8.2	De leercyclus van Kolb	76
8.3	Leervoorkeuren Manon Ruijters	82
8.4	Meervoudige intelligentie	84
8.5	Samenvatting	87
8.6	Meer lezen	88

9	Toetsing en differentiatie	89
9.1	Formatief en summatief evalueren	89
9.2	Gedifferentieerd toetsen in de praktijk: enkele mogelijkheden	92
9.2.1	Differentiatie in niveau binnen een toets	92
9.2.2	Andere differentiatiemogelijkheden bij toetsing	94
9.3	Differentiatie in toetsvormen	95
9.4	Flexibel toetsen	95
9.5	Differentiatiemogelijkheden bij eindexamens	96
9.6	Samenvatting	96
9.7	Meer lezen	97
10	Differentiëren schoolbreed	97
10.1	Strategisch niveau	97
10.2	Tactisch niveau	100
10.3	Operationeel niveau	100
10.3.1	Lesson study: verbeterde instructie en docentvaardigheden door teamleren	101
10.4	Samenvatting	103
10.5	Meer lezen	103
	Samenvatting in mindmap	104
	Bijlagen	106
Bijlage 1	Formulier groepsplan	107
Bijlage 2	Lesvoorbereidingsformulier differentiatie	108
Bijlage 3	Lesvoorbereidingsformulier differentiatie met tips en aandachtspunten	110
Bijlage 4	Lesobservatieformulier de vijf rollen en differentiëren	112
Bijlage 5	Format voor implementatieplan differentiëren	115
Literatuur	.....	117
Websites	.....	122
Meer lezen	.....	124

Voorwoord

Differentiatie is geen set van instructiestrategieën, maar een andere manier van denken over lesgeven en leren (Sousa & Tomlinson, 2011).

Differentiatie, differentiëren, omgaan met verschillen; het lijken modetermen die tegenwoordig op veel aandacht kunnen rekenen. Toch bestaat de aandacht voor het differentiëren in de les al langer: in de jaren tachtig zijn er al boeken verschenen rondom 'differentiatie binnen klassenverband' (bijvoorbeeld: Geerlings & Van der Veen, 1989). Binnen het basisonderwijs is differentiatie inmiddels gemeengoed geworden (Bouwman, e.a., 2013). Binnen het voortgezet onderwijs is het differentiëren voor sommige docenten bekend, voor anderen onbekend en voor nog weer anderen een leerpunt.

Toen ik zelf mijn carrière als docente Nederlands op een middelbare school begon, hield ik me niet bezig met het differentiëren in de les. Op mijn opleiding was het nauwelijks een punt van aandacht en op de school waar ik werkte stond methodegericht werken en toetsen centraal. Bovendien voelde het voor mij - net zoals voor zoveel startende docenten - vooral als overleven in de jungle van een nieuwe school met nieuwe leerlingen en een nieuwe methode.

Mijn blik op lesgeven veranderde toen ik de mogelijkheid kreeg om stage te lopen op een school met projectonderwijs. Het vak Nederlands als zodanig was geïntegreerd in projecten rondom geschiedenis of aardrijkskunde en de focus lag op het zelfstandig en zelfsturend leren door leerlingen. Nog wat later in mijn carrière belandde ik in de inburgering en het NT2-onderwijs. Min of meer gedwongen door de situatie, namelijk verschillende taalniveaus in één groep, was het differentiëren daar wél een item.

Toen ik in 2011 bij CPS startte, kwam er al snel een groeiende vraag vanuit scholen voor voortgezet onderwijs om begeleiding op het gebied van het differentiëren. Inmiddels drie jaar verder, is deze vraag alleen maar gegroeid. Dankzij de inzet van vele docenten is duidelijk geworden dat het differentiëren in de les in het voortgezet onderwijs wél goed mogelijk is en dat het voor docenten én leerlingen positieve effecten heeft.

Het differentiëren in de les begint dan ook, zoals Sousa en Tomlinson in het hierboven genoemde citaat aangeven, bij het willen differentiëren en het denken in mogelijkheden in plaats van het zien van 'beren op de weg'. Wie zich bezig houdt met differentiëren - en ik spreek hierbij ook uit eigen ervaring - ziet ineens overal verschillen en mogelijkheden en wordt creatiever in het betrekken van leerlingen bij de les en het motiveren van leerlingen en collega's.

Ik wens u toe dat u door het lezen van dit boek veel inspiratie opdoet, waardoor u en uw leerlingen enorm gemotiveerd raken! U werkt immers in één van de mooiste en meest belangrijke sectoren, zoals Nelson Mandela al aangaf:

Education is the most powerful weapon which you can use to change the world (www.forbes.com).

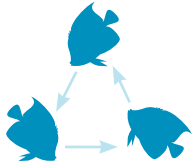
Dank

Dit boek had niet tot stand kunnen komen zonder de hulp van een groot aantal mensen en die wil ik hierbij graag bedanken:

- Allereerst mijn co-auteur Mirjam van Teeseling, die in korte tijd van een grote hoeveelheid informatie en praktijkvoorbeelden een toegankelijk en aantrekkelijk geschreven boek heeft gemaakt.
- Elleke van den Burg, mijn uitgever, die in de verschillende fasen van het schrijfproces heeft meegelezen en meegedacht.
- Mijn collega's Martie Slooter en Judith Richters, die verschillende onderdelen van het boek van nuttige feedback hebben voorzien.
- De docenten die bereid waren om middels dit boek hun praktijkvoorbeelden met u te delen: Petra Oudejans, Yvette Oole, Madeline Hansen, Karin-Ruth Verschuren, Viviane van der Loo, Jacqueline Casagrande, Melek Topal, Angelique van Burgel, Jaap de Vries, Jenny van der Moore, Martine Vlietstra, Hendrien Exel en Richard de Boef.
- De betrokken leidinggevenden vanuit CPS, Linda van Tuyl, Simone Scholten en Suzan Koning, die het mogelijk hebben gemaakt om dit boek te maken.
- Mijn collega's vanuit CPS met wie ik in verschillende trajecten op scholen heb samengewerkt, waardoor dit boek een praktische inslag kon krijgen.
- Mijn familie en in het bijzonder mijn moeder, opa en vriend.
- En tot slot: alle docenten (en hun leerlingen), middenmanagers en schoolleiders met wie ik in de afgelopen jaren heb gewerkt, omdat zij door hun inzet hebben aangetoond dat het differentiëren in de les in het voortgezet onderwijs tot hele mooie resultaten leidt!

Meike Berben
Maart 2014

Al lezend komt u bij sommige tekstgedeeltes icoontjes tegen.
Hieronder worden deze toegelicht:

Theoretische, vaak verdiepende, informatie.

Citaat.

Een format, overzicht of andere handreiking
uit de praktijk.

Wat is differentiëren?

Differentiatie is de onderwijskundige oplossing voor het omgaan met verschillen in het onderwijs (Bosker, 2005).

In dit hoofdstuk gaan we in op het doel en de uitgangspunten van dit boek. We definiëren het begrip differentiatie en stippen aan welke winst er te behalen valt wanneer u differentiatie in uw lessen gaat toepassen.

1.1 Waarom dit boek?

Elke docent heeft met verschillen tussen leerlingen te maken. Leerlingen kunnen verschillen in:

- indirecte kenmerken (seks en sociaal milieu)
- algemeen psychologische kenmerken (intelligentie)
- directe kenmerken (prestaties, leervoorkeuren, interesse of motivatie) (Simons, 1995)

Veel docenten zoeken naar manieren om hun lessen beter af te stemmen op de verschillen in de klas. Simons (1995) zegt: 'Leerkrachten moeten juist verschillen benadrukken, omdat ze de eigenheid, talenten, leerstijl en behoeftes van leerlingen respecteren.' Volgens Simons moeten docenten zich daarbij vooral op de directe kenmerken richten. Op de andere kenmerken hebben zij weinig invloed.

Binnen het voortgezet onderwijs is lang gedacht dat differentiatie niet zo nodig was (Berben, 2013a), omdat leerlingen na de basisschool al naar een bepaald schoolniveau gaan. Docenten in het voortgezet onderwijs zien echter wél verschillen tussen leerlingen, bijvoorbeeld in niveau of motivatie, en vragen zich af hoe ze hiermee om moeten gaan. Hoe kunt u uw onderwijs op maat geven aan leerlingen die onder meer verschillen in prestatie, motivatie en leervoorkeur? Deze tijd vraagt van docenten dat ze een antwoord kunnen geven op de diversiteit binnen een klas: dat ze kunnen differentiëren. De vraag die u als docent zichzelf stelt is: wat is het maximale dat deze leerling kan bereiken en wat heeft hij daarvoor van mij nodig? Differentiëren is de aangewezen route om het beste uit leerlingen

te halen. Als u die kunst eenmaal verstaat, draagt u bij aan een betere leeropbrengst en vergroot u de kansen van uw leerlingen.

Differentiëren is een complexe vaardigheid. De Inspectie van het Onderwijs geeft in een aantal onderwijsverslagen aan dat docenten deze vaardigheid nog niet in voldoende mate beheersen en dat differentiatie nog geen gangbare praktijk is in scholen voor voortgezet onderwijs. In het Onderwijsjaarverslag 2011-2012 constateert de Inspectie dat meer dan de helft van de docenten in het voortgezet onderwijs niet differentieert in de lessen. Twee derde van de docenten heeft moeite met het geven van feedback en met het afstemmen van de instructie op verschillen tussen leerlingen. Differentiatie is ook onderdeel van het Toezichtkader van de Inspectie. Meer details hierover vindt u in hoofdstuk 2.

Inmiddels zijn veel docenten in het voortgezet onderwijs wel doordrongen van de noodzaak om te differentiëren in hun lessen. De vragen die docenten hebben, zijn: hoe doe je dat dan precies, differentiëren in je lessen? Welke manieren zijn er om te differentiëren? Hoe organiseer ik de differentiatie? Hoe voer ik het in? Kost het me niet teveel tijd? Hoe houd ik orde en overzicht? Hoe stem ik af met collega's?

Kortom, docenten hebben behoefte aan praktische handvatten. Aan voorbeelden en toepassingsmogelijkheden. Sommige docenten experimenteren al met differentiatie, maar doen dat nog vrij intuïtief. Ze weten niet precies in welk kader ze wat doen. Ze hebben behoefte aan meer houvast en *tools*.

Dit boek wil in die behoefte voorzien. Wij willen u als docent een praktisch handboek geven, vol bouwstenen om differentiatie in uw lessen vorm en inhoud te geven.

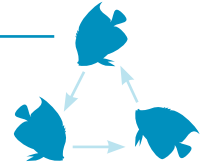
1.2 Definitie: wat is differentiëren?

Voordat de praktische toepassing van differentiatie aan bod kan komen, moet eerst duidelijk zijn wat we precies verstaan onder differentiëren.

'Omgaan met verschillen' en 'differentiëren' horen bij elkaar en worden vaak in één adem genoemd, maar de betekenis van deze twee termen is verschillend. Omgaan met verschillen betekent dat u klassikaal rekening houdt met verschillen tussen leerlingen. U begeleidt leerlingen dan niet individueel. Gaat het om differentiatie, dan bent u bewust met individuele leerlingen (soms in een groepje) bezig om hen verder te helpen. Differentiatie is een didactische uitwerking van het omgaan met verschillen.

In dit boek hanteren we de volgende definitie (op basis van Reezigt, 1999 en Leenders e.a., 2002):

Differentiëren is het bewust, doelgericht aanbrengen van verschillen in instructie, leertijd of leerstof binnen een (heterogene) groep of klas leerlingen, op basis van onder andere hun prestaties.

Enkele belangrijke aspecten uit deze definitie lichten we nader toe:

- **Bewust:** U observeert uw leerlingen en bereidt uw les voor, afgestemd op deze specifieke leerlingen met hun onderlinge verschillen. Differentiatie in de les gebeurt niet ad hoc, maar voorbereid.
- **Doelgericht:** U stelt scherpe doelen en werkt vanuit het lesdoel. Bij differentiatie kunt u meerdere lesdoelen stellen, op basis van de verschillende groepen leerlingen in uw klas.
- **Heteroegen:** Er bestaan veel combinatieklassen, zoals vmbo-basis/kader of havo/vwo, waarin niveaunderschillen duidelijk aanwezig zijn. In feite is echter elke klas heteroegen: dé havo-klas bestaat bijvoorbeeld niet.
- **Prestaties:** Differentiatie gebeurt vaak op basis van prestatieverschillen. Docenten kunnen echter ook met andere verschillen rekening houden, zoals motivatie en leervoorkeur.

In dit boek hebben wij het doorgaans over *interne differentiatie*: differentiatie binnen klassenverband. Maar natuurlijk vindt differentiatie ook daarbuiten plaats: *externe differentiatie*. Een voorbeeld van externe differentiatie is dat leerlingen na de basisschool naar een bepaald niveau van het voortgezet onderwijs gaan.

Convergente en divergente differentiatie

De ene leerling geeft u meer tijd, de andere meer begeleiding, weer een andere leerling krijgt een ander aanbod en ook reikt u leerlingen verschillende werkvormen aan. Differentiëren kan op verschillende manieren. We maken onderscheid tussen divergente en convergente differentiatie.

Divergent differentiëren is afgestemd op de individuele leerling. De leerling doorloopt zelfstandig of in een niveaugroep een eigen leerroute met eigen, passende doelen, instructie en verwerkingsvormen. Deze vorm van differentiëren komt tegemoet aan de (instructie)behoeften van de individuele leerling. De docent moet de individuele doelen, leerlijnen en het aanbod zeer goed kennen om goed te kunnen aansluiten bij de behoeften van individuele leerlingen.

Convergente differentiatie gaat ervan uit dat de hele groep de(zelfde) doelen behaalt. De les start met alle leerlingen gezamenlijk en het minimale lesdoel is voor alle leerlingen hetzelfde. De verschillen zitten in de instructie, de begeleidende inoefening en de verwerking. In deze lesfasen krijgen leerlingen onderwijs op maat. U geeft de zwakke leerlingen extra instructie en begeleiding en de sterke en snelle leerlingen extra verwerkingsopdrachten en specifieke verwerkingsvormen. Bij convergente differentiatie wordt het werken in homogene en heterogene groepen dan ook afgewisseld. De les eindigt weer gezamenlijk: u evalueert met de hele groep en blikt gezamenlijk terug en vooruit.

Op 'traditionele' scholen voor voortgezet onderwijs komt convergente differentiatie vaker voor. In sommige gevallen wordt er gewerkt met individuele doelen voor leerlingen. Op scholen met een vernieuwende onderwijspraktijk zien we in een aantal gevallen divergente differentiatie en/of een mix van beide differentiatievormen.

Om alle leerlingen de (minimale) doelen te laten behalen, is convergente differentiatie het meest effectief. Bovendien werken docenten in het voortgezet onderwijs vaak met klassen van rond de dertig leerlingen, waarin divergente differentiatie erg lastig is. We kiezen in deze publicatie dan ook voor convergente differentiatie, waarbij we uitgaan van een minimaal lesdoel voor alle leerlingen en het indelen van de klas in subgroepen. In een aantal gevallen kan daarbinnen nog wél rekening gehouden worden met individuele behoeften van leerlingen.

1.3 De winst van differentiëren

“De winst van differentiëren is dat de betrokkenheid van de leerlingen omhoog gaat, ze zijn enthousiaster. En er is nu ruimte voor één-op-één uitleg en daar leer ik mijn leerlingen beter door kennen. Een meisje bleek bijvoorbeeld erg visueel ingesteld, ze heeft moeite met teksten. Maar als de informatie in de vorm van grafieken of staafdiagrammen wordt aangeleverd, gaat het een stuk beter. Als ik nog klassikaal had lesgegeven, was me dat pas veel later duidelijk geworden.”

Petra Oudejans, biologiedocent Marne College. In: Bloem, 2012.

U wilt recht doen aan verschillen tussen leerlingen en zoekt naar manieren om het maximale uit uw leerlingen te halen. Uit onderzoek blijkt dat de meest gunstige resultaten op de leerprestaties ontstaan wanneer er gedifferentieerd wordt lesgegeven

(Bosker, 2005), ofwel wanneer er rekening wordt gehouden met sterkere én zwakkere leerlingen. Docenten vinden het prettig dat ze veel meer op maat kunnen werken en leerlingen vragen: "Mogen we de volgende keer weer zo werken?"

Enkele ervaringen van docenten die differentiatie hebben toegepast in hun lessen, zijn:

- "Je hebt meer tijd voor de leerlingen die het echt nodig hebben."
- "Ik ben minder moe na het geven van deze lessen."
- "Nieuwe ideeën uitvoeren in de les geeft mij positieve energie."
- "Ik ga veel bewuster met de leerstof om; dat geeft rust."
- "Er is meer focus. Je lesvoorbereiding is zorgvuldig, je denkt meer na over het doel."
- "Alleen de leerlingen met een hulpvraag kregen mijn optimale aandacht, de overige leerlingen werkten zelfstandig. Dit werkte heel efficiënt."
- "Ik had eindelijk tijd om te coachen."
- "De goede leerlingen krijgen ook veel aandacht: extra verdieping en instructie."
- "Ik had het gevoel dat ik niet alleen hard stond te werken, maar ook de leerlingen."

De indruk van deze docenten is dat ook de leerlingen deze voor hen vaak nieuwe manier van lesgeven waarderen:

- "De leerlingen zijn actief en enthousiast."
- "Leerlingen zijn meer gemotiveerd."
- "Leerlingen ervaren het als positief wanneer ze zelf hun groep mogen kiezen."
- "Alle leerlingen zijn aan het werk op een manier die het beste bij hen past."
- "Leerlingen zijn meer taakgericht bezig."
- "De leerlingen zijn zelfstandig aan de slag met complexe leerstof verwerken en stellen gerichte vragen."

Wat kunt u verwachten wanneer u gaat differentiëren?

- **Lesvoorbereiding:** U bereidt uw lessen beter (en anders) voor.
- **Efficiënte lessen:** Uw lessen worden efficiënter, doordat u zichzelf voortdurend de vraag stelt: wat doet er eigenlijk toe in deze les? Welke instructie en activiteiten in de les zijn nodig voor bepaalde groepen leerlingen?
- **Methodeonafhankelijk:** U wordt minder afhankelijk van de methode, maar gaat meer uit van de vraag: wat wil ik mijn leerlingen eigenlijk leren en hoe draagt de methode daar aan bij? Wat doe ik als de leerling dit lesdoel al beheerst, wat kan ik hem dan leren en welke materialen heb ik daarvoor nodig?
- **Lesdoelen stellen:** U stelt (op grond van het minimale lesdoel) meerdere lesdoelen, voor verschillende soorten leerlingen.
- **Opbrengstgericht werken:** U werkt meer opbrengstgericht, omdat u data gebruikt om uw lessen vorm te geven en u het rendement van uw lessen goed waarneemt.

- **Klassenmanagement:** Door differentiatie kunt u problemen met klassenmanagement voorkomen. Omdat u minder klassikaal werkt, hoeft u minder hard te trekken aan leerlingen met een beperkt concentratievermogen. Tevens kunnen motivatieproblemen van leerlingen voorkomen worden, bijvoorbeeld wanneer u tegemoet komt aan de behoefte van de zwakkere leerling (u legt de stof opnieuw uit, zodat deze leerlingen de les beter kunnen volgen) en de snellere leerling (u daagt deze leerlingen uit en laat hen niet meedoen aan lesonderdelen die ze al beheersen).

1.4 Samenvatting

- Uit onderzoek blijkt dat de meest gunstige resultaten op de leerprestaties ontstaan wanneer er gedifferentieerd wordt lesgegeven. Veel docenten hebben echter moeite met het afstemmen op de verschillen tussen leerlingen.
- Differentiëren is het bewust, doelgericht aanbrengen van verschillen in instructie, leertijd of leerstof binnen een (heterogene) groep of klas leerlingen op basis van onder andere hun prestaties.
- We onderscheiden convergente en divergente differentiatie. Convergente differentiatie is op de meeste scholen voor voortgezet onderwijs het best toepasbaar.

1.5 Meer lezen

- Berben, M. 'Differentiëren is te leren', in: *Prima*, maart 2013.
- Bosker, R.J. (2005). *De grenzen van gedifferentieerd onderwijs*. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar theoretische en vergelijkende onderwijskunde en het onderwijsonderzoek aan de Faculteit der Psychologische, Pedagogische en Sociologische Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen op 11 januari 2005 (te vinden via: <http://redes.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/2005/r.j.bosker/bosker.pdf>).
- *Didactief* (Special 'Ziet u het verschil?', over differentiëren), jaargang 42 nr. 8, oktober 2012.